

УДК 930.1(477)

Махорін Г.Л.

Історична думка доби Відродження і Просвітництва

Розкривається еволюція історичних поглядів упродовж XV–XVIII століть. Окрему увагу приділено історичній думці в Україні, а також історичним працям зарубіжних дослідників, у яких розповідається про українські землі.

Ключові слова: гуманізм, культурний плюралізм, раціоналізм, романтизм, універсальність історичного процесу, циклічність розвитку, філософія історії.

Становлення історичної науки пройшло тривалий шлях. Важливими етапами у розвитку історичних поглядів були епохи Відродження і Просвітництва. Формування історичної думки слід завжди розглядати у контексті тієї чи іншої історичної доби і панівних у той час суспільних явищ і тенденцій.

До проблеми розвитку історичних знань зверталися у своїх працях ряд сучасних істориків, як зарубіжних Ф.Дворнік [1], Дж.Еванс [2], так і вітчизняні – Л.Зашкільняк [3], В.Масненко [4], Н.Яковенко [5] та ін. Зокрема, Леонід Зашкільняк у монографії «Методологія історії від давнини до сучасності» окремими розділами виділив комплекси питань: «Історіографія європейського ренесансу: критична історія (XV–XVI ст.)» (Розділ 3 та «Історична думка Бароко і Просвітництва (XVII–XVIII ст.): філософська історія» [3, с.66–106].

Досліджуваної проблеми торкалися у свої працях історики і радянської доби.

На думку М.А. Барга, усвідомлення поділу історії на епохи, тобто на якісно (історично) різні часи, відбувається у період Відродження. Гуманісти вважали середньовіччя темними віками, ідейно чужими і далекими їм, а ідейно і якісно близькою – античну епоху, головним чином – період розквіту Греції і Риму. Відкриття історичного часу стало завершенням процесу перетворення соціальної свідомості в історичну [6, с.81,83]. Лише з XV ст. у французькій історичній літературі почала проводитись думка про те, що часи і люди відрізняються відповідно характеру часу.

Також якісно новим в історичній думці епохи Відродження була відмова від провіденціалізму – тепер Божий задум перестали розглядати як причину історичних подій. Історичні праці позбавляються недостовірної міфологізації, поглиблюється критичне ставлення до джерел. Одним з перших гуманістів, який спонукав до критичного осмислення поглядів і праць істориків минулого, був італійський гуманіст XV ст. Лоренцо Валла (1406–1457). Були зроблені важливі кроки до написання загальної історії, прикладом цього стала праця Флавіо Бьондо «Декади історії від занепаду Римської імперії (1483 р.)».

Видатним істориком епохи Відродження був Н.Макиавеллі (1469–1527 рр.), автор таких творів як «Державець», «Історія Флоренції». Його звернення до античних традицій виявилися, зокрема, у ставленні до історії як повчального досвіду, у наданні великого значення ролі людини в історичному процесі.

У добу Ренесансу відбувається певне відродження традицій античного циклізму, особливо це характерно для поглядів і уявлень про хід історичного розвитку в XVI ст. Згадуваний вище Н.Макиавеллі, як і античний історик Полібій, розглядав зміну монархічних, аристократичних і демократичних форм правління як коло, в якому оберталися і обертаються правління усіх республік.

Гуманісти відкинули періодизацію історії за чотирма монархіями, зокрема це зробив французький історик Жан Боден (1530–1596 рр.). Згадаймо, що на початку V ст. Ієронім поділяв всесвітню історію на періоди існування чотирьох монархій: Вавілонська, Перська, царство Олександра Македонського і Римська монархії. Жан Боден вважав, що кількість історичних монархій значно більша. Також він заперечував твердження Ієроніма про спадковість імперії Карла Великого від Римської імперії. Але Жан Боден

підтримував ідею циклічності розвитку і Ренесанс розглядав як відродження античності на новому витку спіралі історичного процесу.

Ідеї Відродження мали певний вплив на історичну думку і в країнах Східної Європи. Своєрідністю розвитку історичних знань у цій частині світу було збереження практики літописання, ведення хронік. У Чехії першої половини XV ст. однією з найвидатніших історичних писемних пам'яток був «Хронікон», укладений Вавржинцем з Бржезови у латинському і чеському мовних варіантах. Він також упорядкував «Світовий літопис», доведений ним однак тільки до VII ст. Виділяють і збірку документів кінця XIV – кінця XV ст. «Стародавні богемські хроніки», яку упорядкував невідомий автор. Важливими історичними джерелами про міжнародні політичні відносини у XV ст. є щоденники учасників чеських посольств (делегацій) до Франції, Іспанії, Португалії. Помітним внеском у розвиток історичної науки, передусім у Чехії, стала праця Енеа Сильвіо Пікколоміні «Історія Богемії», написана латиною приблизно в 1458–1460 роках і перекладена чеською 1510 р. Автор, як ревний католик, гостро засуджував гуситський рух, але разом з тим цією працею зробив відомими на увесь світ його керівників. Значення постаті автора підкреслимо тим, що Енеа Сильвіо Пікколоміні, секретар архіву імператора Фрідріха III, пізніше став папою Пієм II [1, с.254,256]. Відмітимо також появу праці Бартоша Папроцького про геральдику чеської знаті.

Однак Ф.Дворнік у ґрунтовній праці «Слов'яни в європейській історії та цивілізації» так характеризував подальший розвиток історичних знань у Чехії: «Загалом тодішня чеська історіографія мала невелику користь з нового духу гуманізму. Несміливі спроби імітувати класичні зразки можна знайти лише в латинській історії Яна Скали з Дубраві та чеськомовному літописі Кутена. У своїй «Чеській хроніці» (1537 р.) Богуслав Білейовський намагався показати, що чашництво було стародавньо чеською традицією, започаткованою св. Мефодієм. «Празька хроніка» Бартоша Пі саржа виявляє більше відчуття історії, подаючи досить чітку картину перших років правління Фердинанда I Габсбурга. Цей твір є цінним історичним джерелом, разом зі «Спогадами» Сікста з Оттерсдорфа, які описують недалеке повстання чеської знаті проти свого правителя у 1546 р. Більш поширеними виявилися переклади ранніх християнських хронік та легковажні літературні компіляції незначної історичної ваги. Особливо це стосується хроніки католицького автора Вацлава Гаєка з Лібочан, сповненої казкових історій, викладених у розважальній манері» [1, с.259].

Цей же дослідник відзначає, що вплив Ренесансу був більш значним у Польщі, бо на відміну від Богемії, Польщу не виснажувала релігійна боротьба. Центром культурного, наукового життя став Краків, особливо з відновленням 1400 р. університету. Серед інтелектуальних студій помітне місце займали праці з політичної теорії. Разом з тим відзначимо появу першого польського трактату про історичні теорії, написаного Станіславом Іловським на поч. XVI ст. Проте найбільші здобутки польської культури XV–XVII ст. пов'язані з літературою. У деяких творах ми прослідковуємо історичні мотиви, як, для прикладу, у драматичному творі Яна Кохановського (1530–1584 рр.) «Відмова грецьким послам». 1552 р. вийшла одна з перших національних історій «Тридцять книг про походження і діяння поляків» М.Кромера, написана латиною. Перша історична праця, видана польською мовою, з'явилася у XVI ст. Її автором був Мартин Бельський, його працю продовжив син Йоахим. Традиційна хроніка зазнала впливу Відродження. Так, Матей Стрийковський, пишучи хроніку польської і литовської історії, деякі події подав у віршованій формі [1, с.264,268].

Згаданий вище Йоахим Бельський і також хроніст Рейнольд Гейденштейн у своїх творах значне місце відводили опису подій на українських землях. Але кожен із них використовував різні підходи до висвітлення минулого та подій, сучасниками яких вони були. Йоахим Бельський після смерті батька опрацював його творчу спадщину, продовжував писати історію Польщі. Як відмічає С.Леп'яко, «Хроніка Бельського носить шляхетський характер – подає історію Польщі через призму політичної діяльності шляхти і магнатів, яка мала для Речі Посполитої нерідко визначальне значення. Але як батько, так і син, не загравали з шляхтою, намагалися бути максимально об'єктивними, говорити правду. Для манери письма Бельського характерні докладність опису подій, критичне осмислення різних джерел, стриманість в оцінках історичних осіб та їхніх вчинків» [7, с.68].

Але Р.Гейденштейн, також пишучи про козацько–селянське повстання 1594–1596 рр., здійснює інший підхід. За твердженням С.Леп'явка, «автор «Історії Польщі» відверто стояв на позиціях магнатського табору, довільно відбирав та інтерпретував факти. Гейденштейн не скупився на емоційні характеристики повстанців як злочинців, які прагнули грабежу і вбивств» [7, с.62].

Українські землі були об'єктом розгляду і в праці італійського історика Майо Ліно Бізаччоне «Історія громадянських воєн нашого часу», надрукованій 1653 р. у Болоньї. У ній розповідається про революцію в Англії і закінчується описом початку національно–визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького [8, с.637].

Свідченням переходу від традицій давньоруського літописання до творення широким історичним картин став «Синопис» – перший розгорнутий історичний друкований твір в українській історіографії. Вірогідним автором цієї пам'ятки вважають економа Києво–Печерської Лаври Пантелеймона Кохановського, а редактором – архимандрита Лаври Інокентія Гізеля. Книга була надрукована у лаврській друкарні 1674 р. [9, с.339]. Пізніше твір перевидавався з доповненнями – відомі видання 1678 р. і найповніше, 1680 р. Невдовзі, 1681 р., Кохановський видрукував «Хронограф» і «Обширний синопис руський» (1682 р.). Ю.Мицик відмічає, що «Кохановський активно використовував український літописний звід кінця XIII ст. (Патіївський літопис), Густинський літопис, життя святих, друковані польські хроніки XVI–XVII ст. (твори М.Кромера, О.Гвагніні, М.Стрийковського). Оригінальних відомостей в «Синописі» мало (близько 30), їхня цінність невелика. Історична концепція Кохановського запозичена багато в чому з московських історіографічних схем, для неї характерні монархізм, провіденціалізм» [9, с.340].

Автор «Синописа» вважав, на думку О.Л. Шапіро, що давність літописів є важливим критерієм їх достовірності. Але, широко використовуючи «Хроніку польську, литовську, жмудську і всія Русі» М.Стрийковського Пантелеймон переніс у свій твір і ряд неточностей (для прикладу, те, що Добриня – жінка, Роговод – не полоцький, а псковський князь) [10, с.108].

Подіям в Україні приділяли увагу й інші автори: А. де Обіньє (1600–1612 рр.), Ж. де Ту (1604–1608 рр.), Н. де Баргенон (1608 р.), П. де Волле (1616 р.), Бодієр (1617 р.), де Авіті і де Нойєр (1619 р.), Ж.Баре, де Гіш, Ф. Де Сезі (1620 р.), Ж. де Люк (1625 р.), Ж.Лабуєр (1630 р.), пишучи зокрема, про Запорозьку Січ. Про Б. Хмельницького і очолювану ним національно–визвольну війну оповідали П. де Нуйає (його листи про дипломатичну діяльність гетьмана); де Брежі (мемуари і реляції послів (1644–1649 рр.)), а також такі дослідники як Арпажон (1649 р.), Авогур (1655 р.), Н.Шано. Помітне місце серед праць іноземців про Україну займає «Історія війни козаків проти Польщі», написана 1663 р. П.Шевальє, яка у XVII ст. слугувала джерелом історичних досліджень П.Симоновського, О.Рігельмана.

Наталія Яковенко слушно відмічає еволюцію поняття історія: «Від XV ст. поняття «історія» починають в Італії прикладати не тільки до «репортажів» про конкретні епізоди – походи, битви, а й до описів минулого конкретних міст–держав. Впродовж XVI ст. назва «історія» чи «історії» подалу завойовує ширший простір, поширюючись на синтез кількох «репортажів» про поточні події («Найновіші відображення усіх історій Джакомо Філіпо Форесті», 1513 р.)... Врешті, у XVII ст. слово «історія» подалу витісняє на другий план свого конкурента – «діяння». При цьому вони характерно міняються місцями: узагально вальні праці щораз частіше називають себе «історією», натомість опис–репортаж ще деякий час зберігає назву «діянь»... В останній чверті XVII ст. слово «історія» здобуває вже незворотну перемогу у заголовках найрізноманітніших жанрів історіописання. У XVIII ст. утвердилося й поширене до сьогодні подвійне значення слова «історія» – ним стали позначати як самі події минулого, так і їх описи» [5, с.29,30].

Подібну думку висловлював М.А. Барг, який вважав, що у перетворенні сукупності більш або менш розрізаних «регіональних історій» у всевітню історію знайшов своє відображення всевітню–історичний розвиток, а не вузьке місцеве буття людей. XVIII ст. в історії ідеї «всесвітності» історичного процесу втілює початкову фазу її раціонального філософського осмислення, що було безумовно пов'язано з утворенням світового ринку, зростанням взаємозалежності країн і народів з явним перетворенням історії у всевітню історію [6, с.28].

Непростий і складний процес цього переходу ми прослідковуємо на прикладі поглядів французького католицького священика Ж.Боссьє (1627–1704 рр.), автора праці «Роздуми про всевітню історію». Він намагався відстояти провіденціалізм, нові раціоналістичні теорії підпорядкувати колишнім теологічним концепціям. Ж.Боссьє поділяв причинні історичних подій на первинні та вторинні. Первинною він називав волю Бога, вважав, що Бог управляє всіма народами. Відхід від ідеї провіденціалізму ми бачимо вже у працях Гуго Грація (1583–1645 рр.) і Томаса Гоббса (1588–1679 рр.). На думку Грація, Бог є творцем всевіту, але, створивши людину, він ніби надав право людям творити свою історію, будувати державу, видавати закони і т.д. Гоббс також уважав, що Бог дав людині «природний розум», а історичне життя надалі розвивається не за Божим замислом, а за законами людського розуму (ця релігійно–філософська концепція одержала пізніше назву – деїзм, які ввів у науковий обіг Дж.Локк (1668–1744 рр.).

Дещо пізніше, на початку XVIII ст., Джамбатіста Віко у своїй праці «Основи нової науки про загальну природу націй» зауважував, що перед тим як набуті природний розум, люди пройшли тривалий шлях розвитку. Він вважав, що в процесі цього розвитку відбувалася послідовна зміна трьох видів людської природи:

- 1) божя, яка ґрунтувалася на оманливих фантазіях;
- 2) героїчна, яка ґрунтувалася на грубій силі;
- 3) розумна, яка передбачає розум, совість, обов'язок.

Відповідно цьому поділу Віко виділяв три періоди історії, кожному з яких притаманний був свій вид суспільних відносин і правління. Віко вважав, що історію роблять самі люди. Разом з тим він висловлював думку про циклічність розвитку. Висунувши теорію історичного круговороту в ході всевітньої історії, заперечував всевітню історію як неперервний спадкоємний процес розвитку людини [10, с.125].

У певній мірі компромісну позицію зайняв Й.Г. Гердер (1744–1803 рр.). У праці «Ідеї до філософії історії», написаній 1784 р., відомий філософ висловлював думку, що всевітня історія, яка хоч і відображена у долях народів, які змінювали один одного, однак є цілісним процесом розвитку людства. А історія кожного з цих народів – замкнута коло і разом з тим важлива ланка у цьому процесі.

Цього ж 1784 р. з'явилася праця І.Канта «Ідея загальної історії з космополітичної точки зору», який висунув концепцію прогресу як основного змісту всевітньої історії, і щоб осягнути розвиток людства, вважав, що треба вийти за вузькі національні рамки. Подібний погляд висловлював 1789 р. у своїй лекції «Що таке і для яких цілей вивчають всевітню історію» Шіллер: справжні цілі подій можуть бути виявлені тільки у всевітній перспективі [6, с.29,30].

1794 р. французький просвітитель Ж.Кондорсе опублікував твір під назвою «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», у якому він також подавав бачення всевітньої історії як лінійного прогресу людства.

Але вже наприкінці XVIII ст. ідея універсальності історичного процесу втрачає своє панівне становище. На зміну прийшла концепція культурного плюралізму – тепер на перший план виступає ідея історичної індивідуальності кожного народу. Замість історії загальнолюдського розвитку постає велика кількість національних історій – відбувається своєрідне розмивання ідеї цілісного процесу всевітньої історії.

Ми розуміємо, що одним із чинників, які зумовили такий перехід, були суспільно–політичні ідеї Просвітництва – ідеї природних прав людини, ідеї рівності і свободи. Від усвідомлення рівності прав людей приходить усвідомлення рівності прав народів, виникає романтизм з його культом індивідуального, ідеалізацією героїчного минулого народу, історія, окрім національного, набуває також виразно персоналізованого характеру.

Ці тенденції знайшли своє відображення і в українській історіографії. Свідчення цього – праці Петра Симоновського (1717–1809): «Короткий опис козацького малоросійського народу і про військову його справу...» (1765 р.), «Відповіді на деякі питання про Малу Росію» (1786 р.) [11, с.16]. Згадаймо і праці С.Лукомського «Зібрання історичне», В.Рубана «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 р.», також написані російською мовою.

Українські інтелектуали того часу ідеалізували давню історію, нерідко вдаючись до необґрунтованих припущень. Так, у Гетьманщині другої половини XVIII ст. були роз-

повсюджені міфи про давнє походження українського народу. Василь Капніст вважав, що руси походили від легендарних гіпербореїв, від яких стародавні греки запозичили науки, мистецтво. А на думку П.Симоновського, «козаки є рід Скіфослов'янський». Романтики–інтелектуали того часу ідеалізували козацтво, його ватажків. Звичайно, романтизація української історії сприяла формуванню національної свідомості, однак історична наука була через це не в повній мірі об'єктивною і достовірною.

Список використаних джерел

1. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2005. – 528 с.
2. Еванс Дж. На захист історії. – Львів, 2008. – 296 с.
3. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1994.
4. Масненко В. Історична думка в процесі розвитку національної свідомості українців. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – 42 с.
5. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 368 с.
6. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984. – С.81,83.
7. Леп'явко С. Польські хроніки І.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594–1596 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.61–70.
8. Ідзьо В. Історія України. – Львів, 2003. – 763 с.
9. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 430 с.
10. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времён по XVIII век. Курс лекций. – Л., 1982. – 242 с.
11. Кононенко В. Історик «вольностей» козацьких. Шлях Петра Симоновського // День. – 2009. – 7 серпня.

Махорин Г.Л. Историческая мысль эпохи Возрождения и Просвещения

Раскрывается эволюция исторических взглядов на протяжении XV–XVIII веков. Отдельное внимание уделено исторической мысли в Украине, а также историческим трудам зарубежных исследователей, в которых рассказывается об украинских землях.

Ключевые слова: гуманизм, культурный плюрализм, рационализм, романтизм, универсальность исторического процесса, цикличность развития, философия истории.

Makhorin, G.L. Historical thought the Renaissance and Enlightenment

The article reveals the evolution of historical views over XV–XVIII centuries. Special attention is given to historical thought in Ukraine, as well as historical works of foreign researchers, who describes the Ukrainian lands.

Key words: humanism, cultural pluralism, rationalism, romanticism, the universality of the historical process, cyclic development, philosophy of history.